

Egy időszerű szociolingvisztikai kérdés: a megszólítás és üdvözlés

Abstract: Ausgehend von den sog. Höflichkeitsstrategien gibt der Verfasser einen Überblick über die Strategien der Anrede und Begrüßung und verweist dabei auf die Forschungen auf dem Gebiet der Soziolinguistik und der Pragmatik. Er analysiert eingehend die Vergangenheit und Gegenwart der Anrede *Herr* und nimmt dabei Bezug auf einige literarische Werke. Der Schwerpunkt der Untersuchung liegt vorrangig auf dem Ungarischen, Slawischen und Deutschen.

Keywords: Höflichkeit, Ansehen, Anrede, Begrüßung, Herr

Az élő nyelv mint a mindennapi érintkezés eszköze kb. a XX. század első fele óta képezi tudományos kutatás tárgyát. A nyelv történeti vizsgálata addig írott nyelvi forrásokon alapult, ám az említett időszak óta a történeti kutatásokkal párhuzamosan egyre nagyobb teret nyertek a szinkrón vizsgálódások, amelyek eleinte elsősorban amerikai nyelvészek munkáiban öltöttek testet. Ennek egyik oka lehet a nyugati civilizáció rohamos fejlődése, átalakulása, a nyelvi közlések és különböző interpretációik szerepe a beszélgető partnerek (interlokutorok) között a társadalmi és társasági élet különböző területein. Az élő nyelvet, a közlés sokoldalú értelmezési lehetőségeit kutató munkák egyre jelentősebb térnyerésének másik, inkább belső oka egyszerűen az lehetett, hogy a kutatandó és kutatható forrásokról már sok újat nemigen lehetett mondani, így a tudományos ambíciók új utakat kerestek és találtak is.

Praktikus oka annak, hogy egyáltalán udvariassági nyelvhasználatról és annak kutatásáról beszélhetünk az, hogy a megnyilatkozások, közlések célja általában valamilyen, a szó leg-tágabb értelmében vett „személyes haszon” megszerzése. Az udvariassági elvhez a nyelv új szempontok szerinti kutatói, a szociolingvisztika művelői különböző maximákat rendeltek, amelyek alkalmazása, betartása nagyban segíti a kölcsönös közlés céljának

elérését. Így beszélünk tapintat-, nagylelkűség-, jóváhagyás-, megegyezés- és rokonszenvedésmaximáról.

A társadalmi érintkezésnek azonban a hatékonyságon és a hasznosságon kívül etikai és emocionális dimenziói is vannak, így az együttérzés, a figyelmesség, a diszkréció mind annak a demonstrálására szolgálnak, hogy a beszélgetőpartnerünkkel való együttléti számunkra és, beszélgetőtársunk számára a hasznosságon túl kellemes is legyen, hogy jól érezzük magunkat egymás társaságában.

Különleges helyet foglalnak el az úgynevezett udvariassági stratégiák területén a megszólítások és az üdvözlések, mivel „a megszólítással a megszólító (...) nem pusztán kapcsolatot teremt a megszólítottal – és pedig annak az éppen érvényes társadalmi szokásrendnek az alapján, amely meghatározza a társadalom s annak alcsoportjain (...) belüli hierarchiát. A megszólítás- és köszöntésformák tiszteletadásra, illetőleg – a partnerrel szembeni – érzelmek kifejezésére is szolgálnak”. (Kiss J. 1995: 269). Napjainkban a hivatalos kommunikációban, valamint a társadalmi, társasági érintkezésben is gyakran tapasztalható bizonytalanság, amelynek feloldására többször nyelvszemléletünktől és hagyományainktól távol eső, idegen mintákat alkalmaznak (alkalmazunk). Az üdvözlés és a megszólítás kérdéskörével természetesen már korábban magyar kutatók is foglalkoztak (Ponori Thewrewk 1897: 9), a szociolingvisztika (nem túl szerencsés magyarításban ’társas nyelvészet’) azonban a közlés tartalma, formája, a beszélgetőpartnerre gyakorolt hatása, valamint a partner részéről történő dekódolás módszeres kutatásával tudományos rangra emelte az eladdig inkább csak a szellemesen kulturált társasági csevegés szintjén álló párbeszédeket vagy eszme-futtatásokat. Elegendő e téma kapcsán csupán két ismert műre utalnom, Ronald Wardhaugh *Szociolingvisztika* című, több kiadásban is (1986, 1992, 1995) megjelent könyvének 1995-ös magyar fordítására, valamint Kiss Jenő említett, *Társadalom és nyelvhasználat* című egyetemi tankönyvére. Wardhaugh több fejezetben is foglalkozik a nyelvhasználat említett területének kérdéseivel. Igaz, hogy kutatásai és példái legnagyobbbrészt az angolszász szokásokat és normákat tükrözik, nem pedig a magyar nyelvhasználatban évszázadok alatt gyökeret vert, sokszor bővített vagy

módosított úzust. Ezért találták szükségesnek e szakmunka szerkesztői az egyes fejezetek végén az előadottak magyar nyelvi környezetben való alkalmazására is utalni, illetve az alkalmazás készségét fejlesztő feladatokat adni. Wardhaugh kiindulópontjával egyetérthetünk: „Amikor beszélünk, folyton különböző döntéseket kell hoznunk: mit akarunk mondani, hogyan akarjuk mondani, és meg kell választanunk azokat a speciális mondattípusokat, szavakat és hangokat, amelyek a legjobban egyesítik a *mit a hogyannal*” (Wardhaugh 1995: 233).

Az említett problémakörrel a beszédaktus-elmélet foglalkozik. A megszólítást, az üdvözlést, a gratulációt, a bókot és általában a beszélgetőpartner iránti tisztelet megnyilatkozásait az osztrák szociolingvista, Renate Rathmayr szertartásos (ceremoniális) cselekvéseknek nevezi (Rathmayr 1966: 15). A nyelvi udvariasság kutatása ennél fogva a tág értelemben vett szociolingvisztika mellett elsősorban a pragmatika és a glottodidaktika tárgya (Bańcerowski 1998: 15–20). A 'társadalmi illemnek' eleget tevő, előzékeny fogalom jelölésére kialakult *in lung* szavak és kifejezések szemléleti háttere különböző. A magyarban az alapszó, *udvar*, szláv jövevényszó, az összefoglaló, általános jelentésű melléknév, az *udvarias* azonban a német *höflich*, illetve *Höflichkeit* mintájára létrejött tükörjelentés. Korábban ebben a jelentésben az *udvari* volt használatos, így Kertész Manó idézi a következő kifejezést: „Ihr seid gar *höflich* – Igen (Politicus) *Udvari* Kegyelmed.” (Kertész 1996: 186). Ugyanerre a jelentésváltozásra utal Hadrovics László is: „A régi nyelvben az *udvari* azon kívül, hogy jelentése 'udvarhoz tartozó' volt, jelenthette a 'bőséges, gazdag' és a mai 'művelt, pallérozott, udvarias' fogalmakat is” (Hadrovics 1992: 238). Rokon ezzel a szemlélettel a francia *courtois*, *-e*, valamint *poli*, *-e* és *politesse* is. Az orosz *vežlivost'* tövében a *veděti* 'tud' ige rejlik. A 'tud' jelentésű alapszó ilyen irányú jelentésfejlődésében szerepet játszhatott a francia *savoir vivre* is. Az *udvarhoz* való kötődést fejezi ki a (ritka) horvát és szerb *udvornost* és a cseh *zdvořilost* is. A többi (gyakoribb) főnév inkább az udvariasság elvont fogalmának jellemző jegyeit fejezi ki, pl. a horvát és szerb *učtivost*, *kulturnost*, a cseh *uctivost*, *slušnost* stb. Véleményem szerint Kosztolányi Dezsőnek van igaza,

amikor azt mondja: „A nyelvbúvár kimutatja, hogy az udvariassági formák mely rejteketukon teszik meg népről népre a maguk nemzetközi körfutását. De azért nincs sajtáságosabb, mint egy nép udvariassági szókinccse: Mögötte az egész múlt áll egyszerre, az színezi vagy halványítja.” (Kosztolányi 1971: 179)

Érdemes ezúttal röviden megnéznünk az *úr* megszólítás múltját és jelenét. *Úr*nak eleinte Istent, később az uralkodókat, még később a főrangú nemeseket szólították. Látjuk, hogy a szó jelentésértéke egyre devalválódott. A XVI. századtól – ahogyan Kertész Manó mondja – tulajdonképpen két *úr* szavunk van: az egyik a pusztá megszólítás, a másik a legmagasabb társadalmi osztály tagjainak szokásjogon (is) alapuló elnevezése (Kertész 1996: 28). Ma, a nyelvi udvariasság kifejezésének tekintetében is mélyreható változások után, ismét általános, emocionálisan színezetlen megszólítás az *úr*, amely – feltehetően angol nyelvi hatásra – az utóbbi időben olyan beszédaktusokban is elterjedt és terjed, amelyekben a beszélő egy meghatározott funkcióban, hivatalban vagy beosztásban levő személyhez fordul, ám a megszólításban elhagyja a funkció vagy tisztség megnevezését, és nem 'tisztelt rektor ur'-at vagy tisztelt 'professzor ur'-at, hanem tisztelt Gadányi vagy Nyomárkay urat ír és, sajnos, mond is. Erre még visszatérek.

Az *úr* megszólítás – miután ez a szó eredeti jelentését az érzelmileg is színezett tiszteletadásban is csaknem teljesen elvesztette, szabadon alkalmazható a fentebb említettekén kívül a legkülönbözőbb konkrét megnevezésű foglalkozások, szakmák művelőivel való kommunikációs folyamatban: *diszpécser úr*, *szerező úr*, *mester úr* stb. Gyűjtő, illetve általános jelentésű foglalkozást jelentő szavak előtt azonban nem, hiszen nincs például **munkás úr*, de szokatlan a *rendőr úr* vagy *katona úr* is. Az előző beszédaktusban korábban a *biztos úr*, még korábban a *tisztúr* vagy *vitéz úr* járta. Érdekeséggéppen mondom, hogy van olyan *úr* titulussal jelölt méltóságnév, amelynek jelentése az *úr* jelentéssel éppen ellentétes, ti. *szolga*. A Szent Jánosról elnevezett lovagrend feje az *Úrmester*. Ez nyelvünkbe a német *Herrenmeister* tükörfordításaként került. Eredeti jelentése azonban a Rend francia nyelvű jelmondatából világgossá válik. A jelmondat így hangzik: *Nos seigneurs les malades*

'Uraink a betegek', amelyben kifejezésre jut a Rend alapvető, eredeti hivatása: az ispotályos szolgálat, azaz a betegápolás.

Már említettem a szociolingvisztikai történeti kutatások fontosságát. Ezzel a kérdéssel röviden Tilman Berger foglalkozott *Äußere Einflüsse und interne Faktoren bei der Herausbildung der slavischen Anredesysteme* című tanulmányában (Berger 1998: 307–312). Berger megállapítja, hogy a pronominális és nominális megszólítások területén történeti kutatások (konkrét szövegeken alapuló történeti kutatások) alig vannak. Tanulmányában utal a magyar nyelvi megszólítások rendszerére is, megjegyezvén, hogy nehezen dönthető el, milyen mértékű hatást gyakorolt a magyar nyelv a délszláv megszólítások rendszerére. Tanulmányom következő részében erre kívánok néhány adalékkal szolgálni.

Azt a tényt, hogy közelebbi ismerősök között az *úr* megszólítás ma sem használatos, meggyőzően illusztrálják a *Szomszédok* című, néhány éve vetített televíziós sorozat párbeszédei, amelyek a közös képviselő (Kutya) és lakótársa, a nyugdíjas operaénekes között folynak. A megszólítás Kutya részéről: *művész, művészem*. Az *úr* dekadáló karrierjét láthatjuk a XX. század eleji társalgási nyelvben. E kor polgári úzusa szerint ez a megszólítás szociális és társadalmi helyzettől függött. Felülről lefelé lehetséges volt pusztán az *úr* vagy *úr+vezetéknev*, *úr+foglalkozásnev*, letről felfelé azonban csak *úr+rang*, illetve *úr+foglalkozásnev*, *beosztásnev*. Társadalmi egyenrangúság esetén csak vezetéknev (*úr* nélkül), illetve (közelebbi, bizalmasabb kapcsolatban) keresztnév.

Néhány jellemző és az elmondottakat dokumentáló irodalmi példát sorolok fel a fentiek illusztrálására. Mikszáth *Gavallérok* című kisregényében egy alkalommal a társalgásban részt vesz Krivday professzor (=középkisiskolai tanár), akit azonban a társaság tagjai nem tekintenek maguk közül valónak, azaz magukkal társadalmilag egyenrangúnak. Königgrätz apó, a nyugalmazott őrnagy (a menyasszony mostohaapja) így fordul hozzá: „Kivihetetlen lenne, *Krivday úr*, bizonyára kivihetetlen (ti. a lovak farkára lámpát kötni), majd alább: Ugyan, ugyan, *Krivday úr!*” (Mikszáth 1958: 164). Molnár Ferenc *A farkas* című vígjátékában zajlik le egy féltékeny férj és felesége közötti párbeszéd: „Kelemen (a férj):... én beismerem, hogy

bolond és féltékeny vagyok... Vilma (a feleség): Csak jobban belelovagolsz, Jenőké, ok nélkül. Amit a kocsihoz nekem csináltál amiatt a Balsay miatt... Kelemen: Mit csináltam?... ahogy melletted ült,...ahogy nézett téged... Voltam én is Balsay Pista, mielőtt megnősültem. Tudom én, mi az. Jön a férj. Vilma: Nézd, te gyerek. Miért állok én egyáltalán szóba *Balsay úrral...*” (Molnár 1912: 52). A vezetékneven történő említés társadalmilag azonos pozíciójú embereket megillető semleges kívülállást fejez ki. A férj részéről a becenév használata némi cinkos visszaidézése az ifjonti kalandoknak, mögötte azonban – noha rejtetten – a gyanúsítás határozott formája jut kifejezésre. Végül a feleség által használt *Balsay úr* megjelölésben a kívülállás mellett a harmadik személy társadalmi státuszának csökkentése, a nem egyenrangú félként való kezelés rejlik, minthogy az idézett beszédaktus határozott célja a férj gyanakvásának eloszlátása. Herczeg Ferenc írja emlékezéseiben (*A Várhegy*), hogy a családi legenda szerint II. József császár az író dédapjával lovagolt Versecről Fehértemplomba:

„Őfelsége a családi ház udvarán éppen nyeregbe akart ülni, mikor megpillantotta a dédapátokat.

– Nem jönne velem, kedves gazdám? – kérdezte.

Hogye ment volna. Szerényen ott kocogott a császár kíséretében. Ellovagoltak egészen Fehértemplomig. Mikor a Nera-folyóhoz értek, a császár nyeregben ülve megitta a lovát. Dédapa táltosa is szomjas volt, a lojális ősz azonban visszatiltotta a víztől.

– Miért nem itatja meg a lovát? – kérdezte a császár.

Dédapa ekkor valami igen gyönyörűt mondott, amit azonban, sajnos, csak németül lehet visszaadnom.

– Zuerst möge dero Majestät Rosz trinken, dann mag mein Gaul saufen.” (Herczeg 1933: 25)

Az udvariasságnak ez a ma már talán megmosolyogtató megnyilatkozása mutatja, hogy valamikor a tiszteletadás nem csak a beszélgető partner személyére terjedt ki.

Egy idegen nyelvi példa, de a magyarhoz hasonló egykorú civilizációs körből, a horvátból. Sokan ismerik a nagy horvát író, Miroslav Krleža *Agónia (U agoniji)* című drámáját, magyar

fordításban is megjelent, talán néhányan látták is. Három főszereplője van: Lenbach báró, a levitézlett arisztokrata katonatiszt, aki becsületbeli ügybe is keveredett, Laura, a felesége és dr. Krizsovec ügyvéd, aki gyengéd érzelmekkel viseltetik a csalódott és férjét megvető Laura iránt. A privát szférában mind a vezeték-, mind a keresztnév mellett – azonos társadalmi pozícióban – elmarad az *úr*. Krizsovec általános, hoglét utáni kérdésére Lenbach így válaszol:

„LENBACH, poklonivši se duboko i naglašeno učtivo: Hvala, *doktore*, hvala, dobro mi je! Ja sam malo u kacnjameru! Bio sam dvije noći u provinciji! Furlani, goniči, krčme, konji! To je ta moja štalmajsterska profesija! Eine stadesgemässe Beschäftigung! Jawohl! Kupujem konje za svoga Židova! Putujem po marvinskim sajmovima!” (Krlježa 1962: 14)

Egy másik kérdéssel kapcsolatban:

„LENBACH: Izvinite me, *dragi doktore*, meni je vrlo žao, ali ja se ne razumijem mnogo u slikarstvo, a, osim toga, ja nažalost moram...” (Krlježa 1962: 16)

Visszatérve a magyar nyelvhasználathoz tudjuk, hogy az *úr* megszólítást (adressatív beszédaktust) a fordulat éve utáni egy-két évtizedben úgyszólván teljesen száműzték. Ez lényegében azt jelentette, hogy a manipulált társadalmi tudattal, hosszú időt visszalépve, ismét az eredeti vagy az eredetihez közelálló jelentést vétették alapul. Az *elvtárs* csupán a szorosán vett hivatali használatban vette át a közvetlenül megelőző korban használt semleges *úr* funkcióját. A mindennapi nyelvhasználatban ezt a funkciót a *bácsi és néni* kezdte átvenni. A *kabinos bácsi, sofőr bácsi, postás bácsi* stb. fordulatokat Karinthy Ferenc is meghitt, családias megszólításoknak érezte. Nem szólunk az *úr* egyéb – elsősorban társadalmi státusz által meghatározott – jelzőiről s a velük kialakult udvariassági formákról, mint *tekintetes úr, nagyságos úr, méltóságos úr* stb. Velük kapcsolatban már Kertész Manó is arra a megállapításra jutott, hogy a túlzó, már-már megalázkodást kifejező fordulatok a barokk kor újra életre keltett termékei. Részben talán e stílus kései túlburjánzása miatt is nevezi Szekfű Gyula híres könyvében (*Három nemzedék és ami*

utána következik) a XX. század első felének társadalmát neobarokk társadalomnak.

Összefoglalás

Tanulmányomban elsősorban rá kívántam irányítani a leendő kutatók figyelmét a szociolingvisztika egyik érdekes kérdésére – az udvariassági nyelvhasználatra és annak kutatására. Ez a diszciplína történetileg is kutatható.

Másod-, de nem utolsó sorban célom volt, hogy felhívjam a figyelmet arra, hogy a nyelvi tiszteletadás civilizációnk integráns része. Ez – amint az *úr* esetében láttuk – történeti fejlődés eredménye. A rangkórság és a tiszteletlenség között azonban hatalmas szakadék tátong. Azt hiszem – anélkül, hogy bármiféle normát kívánnék partizán módon kikényszeríteni –, hogy a tiszteletadás egyúttal önbecsülést is jelent. Magam csak abban a házban, ahol lakom, vagyok Nyomárkay úr, egyébként 'tanár úr, professzor úr' stb.

Ha a klasszikus bölcsességhez tartjuk magunkat, fogadjuk el a – szerintem – általános érvényű megállapítást:

neminem laedere, suum cuique tribuere.

Felhasznált irodalom

- Bañcerowski J. 1998. A nyelvhasználat elvei és etikai dimenziói. In: *Magyar nyelvőr* 122.
http://real-j.mtak.hu/6072/1/MagyarNyelvor_1998.pdf – 2019.11.20.
- Berger, T. 1998. Äußere Einflüsse und interne Faktoren bei der Herausbildung der slavischen Anredesysteme. In: *Die Welt der Slaven* XLIII/2/1998: 307–312.
- Hadrovics L. 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Herczeg F. 1933. *Emlékezések (A Várhegy)*. Singer es Wolfner Irod. Int. Rt., Budapest.
- Kertész M. 1996. *Szállok az úrnak*. K.u.K. Kiadó, Budapest.
- Kiss J. 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kosztolányi D. 1971. *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest

- Mikszáth K. 1958. *Mikszáth Kálmán összes művei. Regények és nagyobb elbeszélések. VIII. 1895–1897.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
<https://mek.oszk.hu/00900/00912/00912.htm> – 2019.11.20.
- Krleža, M. 1962. *U agoniji.* Glembajevi, Zagreb.
https://www.uni-oldenburg.de › text_u_agonie_word – 2019.11.20.
- Molnár F. 1912. *A farkas.* Franklin-Társulat, Budapest.
<https://archive.org/details/farkasvigjtk00moln/page/n4> – 2019.11.20.
- Ponori Thewrewk E. 1897. Az udvariasság nyelve. In: *Magyar Nyelvőr* 1897/26.
http://real-j.mtak.hu/5969/1/MagyarNyelvor_1897.pdf – 2019.11.20.
- Wardhaugh, R. 1995. *Szociolingvisztika.* Osiris Könyvkiadó, Budapest.
- Rathmayr, R. 1966. *Pragmatik der Entschuldigungen (Bausteine zur slavischen Philologie und Kulturgeschichte).* Neue Folge. Bd. 16. Böhlau Verlag. Köln-Weimar-Wien.